Received: 2025/4/27
Accepted: 2026/1/4
from 45 to 63

Fatemeh Karimi Farshad
Master's student, Department of Quran and Hadith Sciences, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
fatemehkarimifarshad@gmail.com

Mohammad Etrat Doost
Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran.
Etratdoost@sru.ac.ir

The Effect of Adherence to Religious Beliefs, Such as Belief in the Resurrection, on School Students' Individual and Social Ethics in Islamic Teachings, from the Perspective of Ayatollah Javadi Amoli

Abstract

Rapid social and cultural change in the contemporary world makes it increasingly necessary to examine the relationship between religious beliefs and individual and social ethics. As a value system, religious beliefs affect students' individual behavior, and they can also serve as a basis for healthy, balanced social relationships among them. The study asks two questions. First, how can the relationship between beliefs and the principles of individual and social ethics be analyzed, within the process of students' religious growth and upbringing, from Ayatollah Javadi Amoli's perspective? Second, how do individual and social ethical behaviors grounded in religious beliefs affect the form and content of students' religious upbringing? Using an analytical-descriptive method, the study first analyzes key concepts such as beliefs, ethics, and religious upbringing. It then examines how these concepts relate to one another and how they affect students' religious upbringing. Drawing on verses and narrations, it shows how religious beliefs can help embed moral values in the younger generation and guide them toward growth and spiritual excellence. The findings indicate that strengthening religious beliefs in students leads to a strong, stable moral and religious identity, better social behavior, and higher-quality human relations in society. The article closes with suggestions for improving upbringing and educational methods so that religious and moral beliefs take root in students. It stresses that attention to these dimensions in the upbringing process can lay the groundwork for a society of high moral and spiritual standing.

Keywords:
Religious Beliefs, Ethics, Religious Upbringing, School Students.

تأثیر پایبندی به عقاید دینی مانند معاد بر اخلاق فردی و اجتماعی دانش‌آموزان از منظر آموزه‌های اسلامی از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴
از صفحه ۴۵ تا صفحه ۶۳

فاطمه کریمی فرشاد
دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته‌ی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. (نویسنده‌ی مسئول).
fatemehkarimifarshad@gmail.com

محمد عترت دوست
دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.
Etratdoost@sru.ac.ir

چکیده

با توجه به تحولات سریع اجتماعی و فرهنگی در دنیای معاصر، ضرورت بررسی رابطه‌ی میان اعتقادات دینی و اخلاق فردی و اجتماعی بیش‌ازپیش احساس می‌شود. اعتقادات دینی به‌عنوان یک نظام ارزشی، نه‌تنها بر رفتار فردی دانش‌آموزان تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای ایجاد روابط اجتماعی سالم و متعادل میان آنان نیز عمل کند. در این میان، پرسش مهم و اساسی این است که رابطه‌ی میان عقاید و اصول اخلاق فردی و اجتماعی در فرایند رشد و تربیت دینی دانش‌آموزان از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی چگونه قابل‌تحلیل است و تأثیر رفتارهای اخلاق فری و اجتماعی مبتنی بر عقاید دینی بر صورت و محتوای تربیت دینی دانش‌آموزان چگونه است. در این پژوهش تلاش شده است، با استفاده از روش «تحلیلی-توصیفی»، ابتدا به تحلیل مفاهیم کلیدی مانند عقاید، اخلاق و تربیت دینی پرداخته شود؛ سپس ارتباط میان این مفاهیم و تأثیر آن‌ها بر تربیت دینی دانش‌آموزان بررسی گردد. با استناد به آیات و روایات نشان داده می‌شود که چگونه اعتقادات دینی می‌توانند به نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی در نسل جوان کمک کنند و آنان را در مسیر رشد و تعالی هدایت نمایند. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که تقویت اعتقادات دینی در دانش‌آموزان به شکل‌گیری هویت اخلاقی و دینی قوی و پایدار و بهبود رفتارهای اجتماعی و ارتقای کیفیت روابط انسانی در جامعه در آنان منجر می‌شود. در پایان، مقاله به ارائه‌ی پیشنهادهایی برای بهبود روش‌های تربیتی و آموزشی برای نهادینه‌سازی اعتقادات دینی و اخلاقی در دانش‌آموزان می‌پردازد و تأکید می‌کند که توجه به این ابعاد در فرایند تربیتی می‌تواند زمینه‌ساز ایجاد جامعه‌ای متعالی و اخلاق‌مدار باشد.

واژگان کلیدی:
اعتقادات دینی، اخلاق، تربیت دینی، دانش‌آموزان.

۱- بیان مسئله

در دنیای معاصر که پیچیدگی‌های اجتماعی و چالش‌های اخلاقی به‌طور مداوم در حال افزایش است، توجه به اصول اعتقادی و اخلاقی به‌عنوان ارکان بنیادین زندگی انسانی، بیش‌ازپیش ضروری به‌نظر می‌رسد. اعتقادات دینی به‌ویژه در فرهنگ اسلامی، نه‌تنها به‌عنوان یک نظام معنوی و فکری، بلکه به‌عنوان یک راهنمای عملی برای رفتارهای فردی و اجتماعی اهمیت ویژه‌ای دارند. این باورها و ارزش‌ها می‌توانند در شکل‌دهی به هویت فردی و اجتماعی انسان‌ها نقش بسزایی ایفا کنند و به آن‌ها کمک نمایند تا در مسیر رشد و تعالی حرکت کنند. آیات قرآن کریم و روایات معصومان(ع) به‌وضوح بر اهمیت اخلاق و رفتار نیکو تأکید دارند و آن‌ها را به‌عنوان نشانه‌های واقعی ایمان و تقوا معرفی می‌نمایند و در روایات، هر جا از خصوصیات مؤمنان سخن به میان آمده، در کنار اعتقادات و عبادات آنان، از اخلاقیاتشان سخن به میان آمده است.

این آموزه‌ها نه‌تنها به فرد کمک می‌کنند تا در زندگی شخصی خود به‌سوی کمال و رشد حرکت کند، بلکه می‌توانند به‌عنوان مبنایی برای ایجاد روابط اجتماعی سالم و پایدار، تعهد به مسئولیت‌های اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی جمعی عمل نمایند. آیت‌الله جوادی آملی نیز با بهره‌مندی از این آموزه‌های اسلامی، آرای ارزشمندی دراین‌باره ارائه کرده‌اند. در این پژوهش سعی شده است به این مسائل پاسخ داده شود: چگونه می‌توان با استفاده از آموزه‌های اسلامی و آرای آیت‌الله جوادی آملی، پیوستگی میان اعتقادات دینی و اخلاق فردی و اجتماعی را در فرایند تربیت دینی دانش‌آموزان تقویت کرد؟ پایبندی به اعتقادات در رشد و تربیت دینی دانش‌آموزان چه آثاری دارد؟ چه راهکارهایی می‌توانند به بهبود این فرایند کمک کنند؟

تربیت دینی دانش‌آموزان به‌عنوان یکی از مراحل مهم در شکل‌گیری هویت آنان، نیازمند توجه ویژه به پیوستگی میان اعتقادات دینی و اخلاق فردی و اجتماعی است. درواقع، نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی و اعتقادی در سنین کودکی و نوجوانی می‌تواند آثار عمیق و ماندگاری بر رفتارهای آینده آنان داشته باشد. با توجه به اینکه دانش‌آموزان در این دوره‌ی حساس، تحت تأثیر خانواده، مدرسه و جامعه قرار دارند، ضرورت دارد که برنامه‌های آموزشی و تربیتی به‌گونه‌ای طراحی شوند که این پیوستگی را تقویت کنند.

درنهایت، امید است که این پژوهش با ایجاد درک عمیق‌تری از نقش اعتقادات دینی در شکل‌دهی به رفتارهای اخلاقی و اجتماعی، به تقویت تربیت دینی در نظام آموزشی کشور کمک کند و زمینه‌ساز ایجاد جامعه‌ای متعالی، اخلاق‌مدار و پویا باشد. نتایج این تحقیق می‌تواند به درک عمیق‌تری از نقش اعتقادات دینی در شکل‌دهی به رفتارهای اخلاقی و اجتماعی کمک کند و زمینه‌ساز ارتقای کیفیت تربیت دینی در نظام آموزشی کشور باشد. درنهایت، امید است که با ارائه‌ی راهکارهای مؤثر بتوان به تقویت تربیت دینی و اخلاقی در نسل‌های آینده کمک کرد و جامعه‌ای متعالی و اخلاق‌مدار را شکل داد.

۲- پیشینه‌ی تحقیق

گفتنی است، درباره‌ی نقش و تأثیر اعتقادات بر مسائل اخلاقی انسان و بالعکس و همچنین تربیت دینی پژوهش‌های متعددی انجام‌شده است که در ادامه، بخشی از آن‌ها گزارش می‌شود.

حسین ذوالفقاری (۱۴۰۱) در پایان‌نامه‌اش با عنوان «بررسی نقش مدارس در تربیت دینی و اخلاقی و گرایش نوجوانان به تربیت دینی در منطقه‌ی هشترود»، پس از بررسی تربیت اخلاقی و اهداف آن و ارتباط محیط و تربیت دینی، به برنامه‌ی درسی مدارس در ارتباط با تربیت دینی و اخلاقی می‌پردازد. او در ادامه کارکردهای تربیت دینی، اخلاقی مدارس و عوامل مؤثر در تربیت دینی و اخلاقی نوجوان را بررسی کرده است. او از این تحقیق نتیجه گرفته است که مطابق با دیدگاه معلمان و مدیران مدارس در حد بسیار زیادی بر تربیت دینی و اخلاقی دانش‌آموزان تأثیر داشته است.

علی نصرتی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه‌اش با عنوان «بررسی روان‌شناختی رابطه‌ی نگرش دینی و دین‌داری با انگیزش اخلاقی» نوشته است: «دین و اخلاق دو حوزه‌ی تأثیرگذار بر جوامع انسانی بوده و خواهند بود.» او به بررسی همبستگی میان اعتقادات درونی و خلوص می‌پردازد و در انتها نتیجه می‌گیرد: «بین نگرش مذهبی و دین‌داری با انگیزه‌ی اخلاقی رابطه‌ای مستقیم وجود دارد؛ یعنی هرچه باور و اعتقاد شخص عمیق‌تر شود و باور مذهبی او تبدیل به ایمان گردد، او نتیجه می‌گیرد مذهب درونی شده است و دین‌داری برای اخلاقی زیستن نقش مهمی ایفا می‌کند.»

پس از بررسی منابع علمی و مقالات متعددی که درباره‌ی این مسئله کار شده است، این نتیجه به‌دست آمد که با وجود کارهای ارزشمندی که انجام‌شده است، همچنان پژوهش جدی و روشمندی درباره‌ی تبیین چگونگی و میزان اثرگذاری اعتقادات دینی در حوزه‌ی مسائل اخلاق فردی و اجتماعی به تفکیک اخلاق فردی به‌صورت مستقل، به‌ویژه از نگاه آیات، روایات و تأثیر آن بر تربیت دینی دانش‌آموزان انجام‌نشده است. بر اساس این، ضرورت انجام چنین پژوهشی و وجه نوآوری و خاص بودن آن تبیین می‌شود.

۳- مفاهیم نظری تحقیق

در این بخش از مقاله، ابتدا مهم‌ترین واژگان این تحقیق همچون اعتقادات، اخلاق فردی و اجتماعی و همچنین تربیت دینی را تبیین می‌کنیم و سپس در کلیات، به بررسی پیوستگی این عناصر با تربیت دینی دانش‌آموزان با تکیه بر آیات قرآن کریم و روایات می‌پردازیم.

۳-۱- اخلاق

اخلاق بر وزن اَفعال، واژه‌ای عربی و جمعِ خُلق است. خُلق به ویژگی‌های نفس انسان گفته می‌شود، همان‌گونه که خَلق به صفات بدن انسان اطلاق می‌گردد. اخلاق در لغت یعنی سرشت و سجیه، اعم از اینکه این سجیه و سرشت نیکو و پسندیده باشد؛ مانند جوانمردی و دلیری؛ یا زشت و ناپسند باشد؛ مانند فرومایگی و بزدلی (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۱۳). از نظر آیت‌الله جوادی آملی

(۱۳۹۰، ص ۵۱)، اخلاق «با ملکه شدن فضائل در نفس به‌دست می‌آید»؛ همچنین آیت‌الله جوادی آملی در جایی دیگر می‌نویسند: «هدف اخلاق در ابتدا تکامل فرد است و تکامل جامعه تابع تکامل فردی است؛ زیرا افراد برتر هستند که جامعه‌ی برتر را می‌سازند» (همان، ۱۳۹۸، ص ۱۷۱-۱۷۳). یکی از ابعاد تربیتی دانش‌آموزان، تربیت اخلاقی آنان برای ایجاد جامعه‌ای سالم و متعالی است که دستیابی به این مهم می‌تواند با کمک اولیا و مربیان دانش‌آموزان و فضای آموزشی کشور تحقق یابد.

اخلاق در دو بُعد فردی و اجتماعی بررسی می‌شود: بعضی از خوی‌های اخلاقی تنها جنبه‌ی فردی دارند و بدون در نظر گرفتن اجتماع مطرح می‌گردند. به این نوع از خوی‌ها اخلاق فردی می‌گویند؛ برخی از مفاهیم اخلاقی هم جزو فضائل و رذایل اخلاق فردی به‌شمار می‌آیند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ص ۷۶-۷۷)؛ توجه به آموزش صحیح اخلاق فردی به دانش‌آموزان تأثیر بسزایی در رشد شخصیتی و تکامل معنوی آنان خواهد داشت. از سویی، اخلاق اجتماعی صفاتی است که درباره‌ی انسان و اجتماع مطرح می‌شود، به‌طوری‌که اگر فرضاً اجتماعی در کار نباشد، آن صفات هیچ مفهومی ندارند و تحقق نمی‌پذیرند؛ مانند سخاوت، وفای به عهد، تواضع و فروتنی، عدالت، حلم و بردباری، انصاف، صداقت و راستی، امانت‌داری، ایثار و گذشت، رعایت ادب و... (جزایری، ۱۳۸۸، ص ۲۳). آموزش اخلاق اجتماعی به دانش‌آموزان و تأکید بر آثار و فواید آن بر میزان گرایش آنان به این فضیلت خواهد افزود و عملکرد اخلاقی دانش‌آموزان را بالا خواهد برد.

با توجه به آنچه بیان شد، اخلاق به معنی صفاتی درونی و پایدار در انسان است که باعث صدور کارهایی از شخص متناسب با آن‌ها، به‌صورت خودجوش می‌شود.

۳-۲- اعتقادات دینی

اعتقاد در لغت از ریشه‌ی عقد به معنای گره بستن و استوار کردن پیمان و عهد است (زبیدی، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۲۱۵-۲۱۶). اعتقاد به معنی باور قلبی داشتن است. اعتقاد دینی در اصطلاح، به معنی آنچه از نظر اسلام باید به آن معتقد بود و ایمان داشت (امامی، ۱۳۸۷، ص ۲۹)، آمده است. اعتقاد داشتن به آنچه باور آن بر مکلف واجب شده، مانند توحید، نبوت و امامت واجب است و تحصیل علم به آن به‌عنوان مقدمه‌ای برای حصول اعتقاد، واجب خواهد بود (انصاری، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۵۶۹-۵۷۰). اعتقاد به یگانگی خدا و رسالت پیامبر اکرم(ص) سبب اسلام و شریک قائل شدن برای خداوند یا همان اعتقاد به غیر خدا موجب کفر می‌شود؛ همچنین اعتقاد به امامت امامان معصوم(ع) موجب ایمان می‌گردد (نجفی جواهری، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۵۸- ۵۹).

عقاید دینی آن دسته از باورها و شناخت‌های فرد است که از نظر اسلام باید به آن‌ها ایمان داشته باشد که ازجمله‌ی آن‌ها توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد است. پایبندی دانش‌آموزان به عقاید دینی تأثیر بسزایی بر گرایش بیشتر به اخلاقیات فردی و اجتماعی دارد و با ایجاد جامعه‌ای امن‌تر، میزان مشارکت و موفقیت اجتماعی آنان را بالا خواهد برد؛ درنتیجه، عقاید دینی می‌توانند به‌عنوان نیرویی مؤثر در ترویج عدالت و انصاف در میان دانش‌آموزان عمل کنند و ما را به سوی

یـک جامعـه‌ی عادلانه‌تـر و همدل‌تـر هدایـت نماینـد. آنـان بـا پیـروی از ایـن آموزه‌هـا می‌تواننـد بـه تحقـق عدالـت در زندگـی اجتماعـی و فـردی خـود کمـک کننـد.

۳-۳- تربیت دینی

تربیـت از «ربـا، یربـو»، معنـای رشـد کـردن و برآمـدن و قـد کشـیدن و بالیـدن را می‌رسـاند. ابن‌منظـور در لسـان العـرب می‌نویسـد: «رَبـا الشـیءُ یَرْبُـو رُبُـوّاً و رِبـاءً: زاد و نمـا» (ابن‌منظـور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۳۰۵). در تعریفـی دیگـر آمـده اسـت: «تربیـت پـرورش اسـتعدادهای مـادی و معنـوی و توجـه دادن آن‌هـا به‌سـوی اهـداف و کمالاتـی اسـت کـه خداونـد متعـال آن‌هـا را بـرای آن اهـداف در وجـود آدمـی قـرار داده اسـت» (صانعـی، ۱۳۷۸، ص ۱۳). از دیـدگاه شـهید مطهـری، تربیـت عبـارت اسـت از: «پـرورش دادن؛ یعنـی اسـتعدادهای درونـی‌ای را کـه بالقـوه در یـک شـیء موجـود اسـت، بـه فعلیـت درآوردن و ایجـاد تعـادل و هماهنگـی میـان آن‌هـا تـا از ایـن راه متربـی بـه حـد اعـلای کـمال (خـود) برسـد» (مطهـری، ۱۳۸۲، ص ۴۳).

تربیـت در مفهـوم اصطلاحـی‌اش کارکردهـای مختلفـی دارد و در شرایـط مختلـف به‌تناسـب جایـگاه مفهـوم خاصـی را القـا می‌کنـد (کدیـور، ۱۳۸۲ ش، ص ۲-۳). ایـن معانـی در دو حـوزه‌ی «عملیـات عینـی تربیـت» و «دانـش تعلیـم و تربیـت» دسـته‌بندی می‌گردنـد. تربیـت شـامل فعالیت‌هـا و رفتارهـای مربـی و متربـی در مقـام تربیـت اسـت؛ امـا بـه علـت آگاهانـه و عمـدی بـودن ایـن رفتـار و فعالیـت، بـر اهـداف معیـن نیـز مبتنـی اسـت (شـکوهی، ۱۳۶۸، ص ۶)؛ همچنیـن در قـرآن کریـم دربـاره‌ی برخـورد و تعامـل والدیـن بـا فرزنـدان، ضمـن بزرگداشـت کار تربیتـی والدیـن کـه در برابـر آن بـر فرزنـدان نیـز واجـب شـده اسـت کـه بـه ایشـان احـترام بگذارنـد، ایـن نکتـه‌ی مهـم نهفتـه اسـت کـه چـون والدیـن تربیت‌کننـده‌ی فرزنـدان خـود بوده‌انـد، گونـه‌ای از حـق را بـر فرزنـدان دارنـد: «**وَقَضَـى رَبُّـكَ أَلَا تَعْبُـدُوا إِلَا إِيَّـاهُ وَبِالْوَالِدَيْـنِ إِحْسَـانًا...﴿ وَاخْفِـضْ لَهُـمَا جَنَـاحَ الـذُّلِّ مِـنَ الرَّحْمَـةِ وَقُـلْ رَبِّ ارْحَمْهُـمَا كَـمَا رَبَّيَانِـى صَغِيـرًا** (اسراء: ۲۳-۲۴)؛ و پـروردگارت فرمـان داده جـز او را نپرسـتید و بـه پـدر و مـادر نیکـی کنیـد. هـرگاه یکـی از آن دو یـا هـر دوی آنـان نـزد تـو بـه سـن پیـری رسـند، کمتریـن اهانتـی بـه آنـان روا مـدار و بـر آنان فریـاد مـزن و گفتـار لطیـف و سـنجیده بـه آنـان بگـو و بال‌هـای تواضـع خویـش را از محبـت و لطـف در برابـر آنـان فـرود بیـاور و بگـو: پـروردگارا! همان‌گونـه کـه آنـان مـرا در کوچکـی تربیـت کردنـد، مشـمول رحمـت خویـش قـرار بـده.»

بنـا بـر آنچـه گفتـه شـد، تربیـت پـرورش اسـتعدادهای مـادی و معنـوی انسـان و توجـه دادن آن‌هـا به‌سـوی اهدافـی اسـت کـه خداونـد آن‌هـا را بـرای آن اهـداف در وجـود آدم قـرار داده اسـت. در فرهنـگ اسـلام، تعلیـم و تربیـت افـرادی کـه سـازندگان جامعـه هسـتند، منزلـت والایـی دارد؛ بـه همیـن سـبب، در آیـات قـرآن و روایـات معصومـان(ع) فـراوان بـر آن تأکیـد شـده اسـت. یکـی از مهم‌تریـن وظایـف مربیـان و والدیـن در قبـال کـودکان در جوامـع امـروزی، تربیـت درسـت آنـان در سـنین کودکـی اسـت (جـوادی آملـی، ۱۳۹۱، ص ۹۹)، تـا جایـی کـه امیرالمؤمنیـن علـی(ع) در نامـه‌ای پرمحتـوا بـه فرزنـدش امـام حسـن(ع) می‌فرمایـد: «فَبَادَرْتُـک بِـالأَدَبِ قَبْـل أَنْ یقْسـوَ قلبُـک (حرانـی، ۱۲۹۷، ص ۶۰۵)؛ بـه ادب و تربیـت تـو

پرداختم، پیش از آنکه قلبت سخت گردد.»

حرکت جامعه و مدرسه باید به سوی اسلامی و دینی شدن باشد و اگر این‌چنین نشد، به این علت است که انسان‌ها کمال طبیعی را اساس زندگی خود قرار داده‌اند و از کمالی که مطابق فطرتشان است و از دین و اخلاق دور مانده‌اند. هدف تربیت دینی آن است که دانش‌آموزان را در فهم دین یاری کند تا آنان بتوانند آگاهانه درباره‌ی آن فکر کنند. امکان این کار زمانی است که انسان‌ها درهای اذهان و عواطف خود را به روی دین نبندند و تصور نکنند که دین چیزی منسوخ‌شده و مطالعه‌ی آن بی‌ارزش است. بنا بر آنچه گفته شد، تنها راه سعادتمند شدن آدمی بهره‌مندی‌اش از تعلیم و تربیت دینی است.

۴- روش تحقیق

این مقاله به بررسی چگونگی پیوستگی اعتقادات دینی با اخلاق فردی و اجتماعی از دیدگاه آیات و روایات می‌پردازد و تأثیر این پیوستگی بر تربیت دینی دانش‌آموزان را تحلیل می‌کند. با استناد به منابع معتبر دینی و علمی و آرای آیت‌الله جوادی آملی تلاش می‌شود تا ابعاد مختلف این پیوستگی بررسی گردد و راهکارهایی برای بهبود فرایند تربیت دینی دانش‌آموزان ارائه شود. این مقاله می‌کوشد تا با تأکید بر اهمیت نهادینه‌سازی ارزش‌های دینی و اخلاقی، به بررسی راهکارهای مؤثر در این زمینه بپردازد و نقش آن‌ها را در تربیت نسل‌های آینده روشن سازد.

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام می‌گردد. ابتدا با استفاده از منابع معتبر دینی و علمی، به بررسی آیات قرآن و روایات معصومین(ع) و فرموده‌های آیت‌الله جوادی آملی درباره‌ی ارتباط میان اعتقادات دینی و اخلاق پرداخته خواهد شد؛ سپس از طریق تحلیل آیات و روایات جمع‌آوری‌شده، به شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های موجود در فرایند تربیت دینی پرداخته می‌شود.

۵- یافته‌های تحقیق

اقتران اخلاق با عقاید در قرآن نشان‌دهنده‌ی این است که ایمان حقیقی باید در عمل و رفتار انسان‌ها تجلی بیابد. آیات قرآن کریم، ازجمله سوره‌ی بقره، نساء، و انعام، به‌طور مکرر بر ضرورت برخورداری از عقاید توحیدی و فضائل اخلاقی تأکید دارند؛ به‌عنوان‌مثال، در سوره‌ی بقره آمده است: «**لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ...** (بقره:۱۷۷)؛ نیکی این نیست که روی خود را به‌سوی مشرق و مغرب کنید، بلکه نیکی [واقعی و کامل که شایسته است در همه‌ی امور شما ملاک و میزان قرار گیرد، منش و رفتار و حرکات] کسانی است که به خدا و روز قیامت و فرشتگان و کتاب آسمانی و پیامبران ایمان آورده‌اند و مال و ثروتشان را با آنکه دوست دارند، به خویشان و یتیمان و درماندگان و درراه‌ماندگان و سائلان و [در راه آزادی] بردگان می‌دهند...» شیخ طوسی در تبیین این آیه می‌نویسد: «ایمان به خدا و روز قیامت در کنار انجام کارهای نیک و اخلاقی مطرح شده

است. این ارتباط عمیق بین ایمان و عمل بیان‌کننده‌ی این است که عبادت بدون اخلاق نیکو، ناقص خواهد بود و نمی‌تواند به رشد و تعالی شخصیت انسان کمک کند. اخلاق در قرآن و روایات اهمیت بالایی دارد. جایگاه اخلاق در همه‌ی ادیان چه الهی چه بشری، مورد توجه و تأکید بوده است» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۹۶). در دین اسلام، آن‌قدر اخلاق فردی و اجتماعی دانش‌آموزان اهمیت دارد که در جایی تأکید شده است که هدف از بعثت پیامبر اکرم(ص) تکمیل مکارم اخلاق در میان همه‌ی جهان بوده است؛ «**إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ**؛ من تنها برای تکمیل فضائل اخلاقی مبعوث شده‌ام» (همان).

در روایات نیز بر اهمیت اخلاق مداری تأکید فراوانی شده است؛ برای مثال، امام علی(ع) می‌فرماید: «كَنْ بَطِيءَ الْغَضَبِ سَرِيعَ الْفَيءِ مُجِبّا لِقَبُولِ الْعُذْرِ؛ دیرخشم و زودگذشت باش و قبولِ عذر را دوست بدار» (غررالحکم، ج ۴، ص ۶۰۷، ح ۷۱۶۵).

مؤلف تفسیر تسنیم درباره‌ی دین می‌نویسد: «تمام عرصه‌های زندگی بشر را در برمی‌گیرد و بشر برای نیل به سعادت دنیوی و اخروی نیازمند دین است و بدون آن راه به جایی نمی‌برد. ثمره‌ی این نگاه به دین، در حوزه‌ی حقوق عمومی آن است که دین در تمامی حوزه‌ها ورود پیدا می‌کند. بر این اساس، خداوند است که حقوق طبیعی و فطری انسان را تعیین کرده و نیز حقوق فردی و اجتماعی وی را به همراه حدود و جایگاه حقوق وی مقرر کرده است، درحالی‌که در نظام غیردینی و یا با تعریف دیگری از دین، این خود انسان است که چنین اموری را عهده‌دار است. هدف نهایی دین که نورانی شدن انسان است و هدف میانی آن، اقامه‌ی قسط و عدل است، باید در اعمال حکومت اسلامی متجلی باشد. نحوه‌ی قانون‌گذاری، منبع و هدف آن در حکومت اسلامی نیز با چنین تعریفی از دین، کاملاً با تقنین بر اساس سایر تعاریف متفاوت خواهد بود. با این نگاه به دین، نحوه‌ی نقش‌آفرینی مردم در حکومت نیز تبیین می‌شود و ایشان هم در تحقق حکومت اسلامی و هم در استمرار آن نقشی بس عظیم را ایفا می‌کنند» (جوادی آملی ۱۳۸۷-الف، ص ۲۳-۲۰).

می‌بینیم که اخلاق در قرآن و روایات اهمیت بالایی دارد. از سویی، پایبندی به عقاید دینی در دانش‌آموزان می‌تواند تأثیری چشم‌گیر بر رشد اخلاق فردی و اجتماعی آنان داشته باشد. معمولاً دانش‌آموزان رفتارهایشان را بر اساس انگیزه‌های قوی تنظیم می‌کنند و هرچقدر برای انجام عملی انگیزه‌ای قوی‌تر وجود داشته باشد، به همان میزان احتمال انجام آن عمل بالاتر می‌رود؛ بنابراین، هرچقدر دانش‌آموزان عقاید قوی‌تر و اصول اخلاقی مشخصی داشته باشند، در برابر وسوسه‌ها و چالش‌های زندگی مقاوم‌تر خواهند بود؛ زیرا انگیزه‌ای قوی برای مبارزه با میل به ارتکاب رفتارهای غیراخلاقی و وسوسه‌ها دارند و آن انگیزه جلب رضایت و محبت خداست.

۵-۱- تأثیر اعتقادات دینی بر اخلاق فردی دانش‌آموزان

در اسلام، اخلاقیات بر اساس اعتقادات دینی از قرآن و سنت پیامبر(ص) الهام گرفته‌اند و نقشی پررنگ در هدایت‌گری دانش‌آموزان به‌سوی زندگی اخلاقی دارند. اعتقادات دینی به‌عنوان منبعی

برای تقویت فضائل اخلاقی معرفی می‌شوند و از سوی دیگر، آنان را از رذایل اخلاقی دور می‌کند. از نظر زابلی، «مهم‌ترین عنصر اخلاق، اخلاق فردی است. خوبی و بدی‌های زندگی در آنجا که اختصاص به فرد دارد، اخلاق فردی خوانده می‌شود. اعمال فرد انسانی اگر از این دیدگاه بررسی شود که توسط یک فرد از آحاد و از طریق سازوکارهای روانی و درونی شکل می‌گیرد، در حوزه‌ی فردی بررسی‌شده است. در اخلاق فردی، تنظیم رفتارهای فرد بر اساس خوبی و بدی ملاک خواهد بود؟ آیت‌الله جوادی آملی می‌فرمایند: بشر در درون خود امانتی دارد که اگر با آن بدرفتاری کند، به او ظلم کرده است. در نهاد آدم و در درون بشر، یک حقیقت فرشته‌منشی قرار داده‌شده که انسان امانت‌دار آن هست، نه مالک آن؛ همچنین ایشان در ضرورت اخلاق فردی می‌فرمایند: اگر معرفت به خود پیدا کرد، ارزش خود را می‌فهمد، در این صورت خواهد دانست که امین هست نه مالک» (پودینه زابلی، ۱۴۰۱، ص ۲).

در آیات قرآن کریم آمده است: «**قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُل لَّمْ تُؤْمِنُوا وَلكن قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ** (حجرات:۱۴)؛ اعراب بادیه‌نشین گفتند: ایمان آوردیم. بگو: ایمان نیاورده‌اید، بگویید که تسلیم شده‌ایم و هنوز ایمان در دل‌هایتان داخل نشده است»؛ و نیز در روایات معصومین آمده است: «أَكرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ يغْفَرْ لَكُم؛ فرزندان خود را گرامی بدارید و خوب تربیتشان کنید تا گناهان شما آمرزیده شود» (طبرسی، ۱۳۷۰، ص ۲۲۲).

این میزان از تکرار مطلب و تأکید نشان‌دهنده‌ی اهمیت ورود عقاید دینی به قلب متعلمان و نیز پیوستگی آن به مزین شدن آنان به اخلاق نیکو است و این دو مطلب مکمل یکدیگر هستند. در بعضی تعاریف آمده است، تربیت اخلاقی عبارت است از: «شناساندن درست و نادرست و خوب و بد، آن‌گونه که فرد آن‌ها را بپذی رد و در عمل به‌کار ببندد» (مغفوری فرسنگی، ۱۳۸۵، ص ۵۲۳)؛ درنتیجه، برای تربی ت دی نی دانش‌آموزان به تربی ت اخلاقی آنان نیاز داریم و بالعکس و تربیت دینی و تربیت اخلاقی یک هدف را دنبال می‌کنند. بر اساس آیه‌ی «**وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً**؛ و آن زمان را یاد آر که پروردگارت به فرشتگان گفت: به یقین جانشینی در زمین قرار می‌دهم»، بالاترین مقامی که برای انسان بیان شده، خلیفه‌الله بودن است و انسان در مقام خلافت الهی باید حداقل امیر نفس خویش باشد، نه اسیر آن و اگر نتواند در دیگران نفوذ کند، حداقل بر نفس خود مسلط باشد. کسی برترین جانشین خدا است که به خلیفه‌پروری همت کند که این‌چنین حقیقتی را در آیینه‌ی وجود مقدس پیامبر اسلام(ص) می‌بینیم که ایشان محور خلافت الهی بر ملک و ملکوت است (ر.ک. جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۵-۱۵۰).

در فرهنگ اسلام، تعلیم و تربیت افرادی که سازندگان جامعه هستند منزلت والایی دارد؛ به همین سبب، در آیات قرآن و روایات معصومان(ع) فراوان بر آن تأکید شده است. پایبندی دانش‌آموزان به دین و اخلاق نیک باعث آمادگی آنان برای تربیت دینی و نیل به هدف خلقت می‌شود که همان کمال است. پایبندی به عقاید دینی آثار مفید گسترده‌ای بر اخلاق فردی کودکان و نوجوانان و دانش‌آموزان دارد؛ مانند ترویج مسئولیت‌پذیری، پایبندی به صداقت، امانت‌داری، ایجاد آرامش روحی و... که برای نمونه، تنها دو مورد از آن‌ها را بررسی می‌کنیم.

۵-۲- تأثیر اعتقاد به معاد بر خودآگاهی

خودشناسی یعنی اینکه انسان مقام واقعی خود را درک کند، بداند که می‌تواند در معرفت بر فرشتگان پیشی بگیرد، بداند که او مختار و آزاد و مسئول خود و مسئول دیگران و مسئول بهتر کردن جهان و آباد کردن آن است، بداند که او امانت‌دار الهی است و تصادفاً برتری پیدا نکرده است تا استبداد بورزد و همه‌چیز را برای خودش تصاحب کند و مسئولیت و تکلیفی برای خود قائل نباشد (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۸۳-۲۸۴). انسان به‌صورت فطری خود را دوست دارد؛ درنتیجه، کاملاً طبیعی است که به خودش بپردازد و به‌دنبال شناخت کمالات خود و رسیدن به آن‌ها باشد؛ ازاین‌رو، خودشناسی به علل پیچیده‌ی عقلی و نقلی نیازی ندارد؛ پس برای انسان در ابتدا خودشناسی و سپس کمالاتی که ممکن است در مسیر او قرار بگیرد، بر همه‌ی مسائل مقدم است؛ تا جایی که بدون شناخت حقیقت وجودی انسان و ارزش واقعی‌اش، بحث‌های دیگر بیهوده و بی‌پایه است (مصباح‌یزدی، ۱۳۹۰، ص ۸-۹).

از نظر قرآن کریم، علت فراموش کردن خود فراموش کردن خدا است و می‌فرماید: «**وَلَا تَكُونُواْ كَالَّذِينَ نَسُواْ ٱللَّهَ فَأَنسَىٰهُمۡ أَنفُسَهُمۡ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡفَٰسِقُونَ** (حشر:۱۹)؛ همانند کسانی نباشید که خدا را فراموش کردند و خدا نیز آنان را از یاد خودشان برد (دچار خود فراموشی کرد) که چنین افرادی همان نافرمانان‌اند.» امام علی(ع) نیز می‌فرمایند: «أفضَلُ المَعرِفَةِ مَعرِفَةُ الإنسانِ نَفسَهُ؛ برترین شناخت خودشناسی انسان است» (غررالحکم: ۲۹۳۵).

از نظر آیت‌الله جوادی آملی، «ازآنجاکه جهان و جهان‌آفرین‌شناسی امری ممکن است و از سوی دیگر، هر عالمی از دیدگاه هویت خویشتن به جستجوی شناخت خارج از خود گام برمی‌دارد؛ لذا هرگونه شناخت بیرونی بدون شناخت خویشتن و درک توانایی شناخت سایر امور به ثمر نمی‌رسد و این همان امکان بلکه فعلیت خودشناسی است» (جوادی آملی، ۱۳۸۶- الف، ص ۶۱). آیت‌الله جوادی آملی شناخت انسان را به شناخت خداوند و امر متعالی پیوند می‌زند. وی بر این نکته تأکید دارد که هرکس به هراندازه که خود را بشناسد، خداوند را هم می‌شناسد و این نحوه از شناخت همانند شناخت سایر اشیا نیست. هم‌ردیف قرار دادن شناخت انسان و شناخت خداوند بدین معناست که این نحوه از شناخت تنها مختص بشر است (همان، ۱۳۹۳، ص ۶۴). اولین گام برای تربیت بیشتر مردم ترس از دوزخ است. البته اگر بشر بر پایه‌ی همین طرز تفکر زندگی کند و به عبادت خداوند متعال بپردازد، به‌تدریج شوق بهشت در او پدیدار می‌گردد و حتی امکان دارد به درجات بالایی از محبت حضرت حق دست یابد و به جایی برسد که نه از ترس از دوزخ و امید بهشت، بلکه عارفانه و عاشقانه خداوند را عبادت کند (همان، ص ۴۴۷). هرچند قرآن کریم انسان‌ها را به بهشت ترغیب می‌کند و از جهنم می‌ترساند؛ اما حالت تحذیر و تهدید و ترس از جهنم و اینکه بعداً اعمال نیکشان می‌ماند و عذاب اعمال بد موجب می‌شود که در اوایل هدایت و اواسط تربیت یک نحوه‌ی صیانت نفسانی و سپر درونی مقاومت در مقابله با گناه در افراد ایجاد بشود و درس حیا به انسان می‌دهد که انسان در مقابل خداوند مرتکب گناه نشود؛ پس انسان معتقد به مرگ و معاد می‌داند که نجات از عذاب آخرت جز با خودسازی و تربیت و پاک‌سازی

از پلیدی‌هـا و رذایـل اخلاقـی و تسـلط بـر خویشـتن و ایجـاد خصلت‌هـای پسـندیده‌ای ماننـد صـبر در هنـگام عصبانیـت، صـبر در برابـر معصیـت، حلـم و بردبـاری، عفـت و فرزانگـی، دوری از شـهوت و جهالـت امکان‌پذیـر نیسـت (هـمان، ص ۱۵۶).

۵-۳- تأثیر اعتقاد به معاد در پایبندی به صداقت

واژه‌ی «صـدق» کـه در مقابـل «کـذب» اسـت، بـه معنـای صلابـت در چیـزی می‌آیـد. حـرف و سـخن راسـت صلابـت و قـوت دارد، درحالی‌کـه دروغ هیـچ صلابـت و قوتـی نـدارد (هـمان، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۹۳). واژه‌ی صـدق کاربـردی عـام هـم ماننـد اطـلاق واژه‌ی صـدق در همـه‌ی شـئون آدمـی یعنـی اعتقـادات، عمـل صالـح و اخـلاق دارد (هـمان، ۱۳۸۷، ج ۱۳، ص ۳۵۳). دروغ گنـاه کبیـره اسـت (هـمان، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۲۶۹) و دروغ بسـتن بـر ائمـه‌ی اطهـار(ع) و سـاخت احادیـث جعلـی گناهـی بسـیار عظیـم اسـت کـه موجـب دوزخـی شـدن دروغ‌گـو می‌شـود (هـمان، ج ۱، ص ۸۴)؛ همچنیـن منافقانـی کـه بـه‌دروغ اظهـار ایـمان می‌کننـد، در آتـش دوزخ جاودان‌انـد (هـمان، ج ۲، ص ۲۶۹-۲۷۰). جـوادی آملـی در تفسـیر آیـه‌ی «**فِـی قُلُوبِهِـمْ مَـرَضٌ فَزَادَهُـمُ اللَّـهُ مَرَضًـا وَ لَهُـمْ عَـذَابٌ أَلِیـمٌ بِمَـا کانُـوا یکذِبُـونَ** (بقـره: ۱۰)؛ در دل‌هـای ایشـان بیـماری (جهـل و عنـاد) اسـت خـدا بـر بیـماری آنـان بیفزایـد و بـرای ایشـان عذابـی دردنـاک اسـت، به‌سـبب آنکـه پیوسـته دروغ می‌گفتنـد»، بـر ایـن نکتـه تأکیـد دارد: «بیـماری دل اشـاره بـه نفـاق و دورویـی دارد و ایـن نفـاق باعـث افزایـش بیـماری در دل‌هـا و درنتیجـه، عـذاب الهـی می‌شـود؛ پـس معتقد بـه مـرگ و معـاد سـعی در داشـتن گفتـار نیـک دارد. دروغ‌گویـی و نفـاق می‌توانـد نتایـج بسـیار وخیمـی در زندگـی فـردی و اجتماعـی داشـته باشـد و صداقـت و راسـت‌گویی به‌عنـوان یـک اصـل مهـم اخلاقـی بایـد رعایـت شـود. عـذاب الیـم و دردناکـی کـه دامن‌گیـر منافقـان اسـت، بـر اثـر دروغ‌گویـی و نفـاق آنـان اسـت. مـراد از آن نفـاق کـذب اعتقـادی اسـت؛ پـس عـذاب الیـم منافقـان بـر اثـر کـذب اعتقـادی آنـان و کـذب اعتقـادی منشـأ سـیره‌ی سـیئه‌ی عملـی آنـان اسـت» (جـوادی آملـی، ۱۳۹۸، ج ۲، ص ۲۹۴). در روایات نیـز داریـم کـه رسـول اکـرم(ص) می‌فرمایـد: «الصِّـدْقُ مُبـارَک وَ الکـذْبُ مَشْـؤُومٌ؛ راسـت‌گویی مبـارک و دروغ نامیمـون اسـت» (مجلسـی، ۱۳۱۵، ج ۷۷، ص ۶۷)؛ و نیـز امیرالمؤمنیـن علـی(ع) می‌فرمایـد: «اَلصِّـدقُ أَقْـوی دَعائِـمِ الْایـمانِ؛ راسـت‌گویی قوی‌تریـن رکـن ایـمان اسـت» (خوانسـاری، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۶).

بـا توجـه بـا اینکـه عقایـد دینـی نقـش مهمـی در رفتارهـای اخلاقـی و اجتماعـی دانش‌آمـوزان دارد و صداقـت یکـی از اصـول مهـم در بسـیاری از ادیـان اسـت، در قـرآن کریـم، تأکیـد فراوانـی بـر ایـن موضـوع شـده اسـت کـه بایـد راسـت‌گو باشـیم و هرگـز دروغ نگوییـم. درواقـع، صداقـت به‌عنـوان یـک ارزش اخلاقـی در دیـن می‌توانـد بـه تقویـت روابـط انسـانی و ایجـاد روابـط اجتماعـی سـالم‌تر در متعلمیـن کمـک کنـد. هنگامی‌کـه دانش‌آمـوزان بـه کار و سـخن یکدیگـر اعتـماد داشـته باشـند و کـذّاب نباشـند، زمینه‌هـای همـکاری و همدلـی بیشـتری بیـن آنـان فراهـم می‌شـود و پیونـد عمیقـی میـان عقایـد دینـی و صداقـت وجـود دارد کـه می‌توانـد به‌عنـوان یـک اصـل همگانـی راهنـمای اخلاقـی مـا در زندگـی باشـد.

۵-۴- تأثیر اعتقادات دینی بر اخلاق اجتماعی دانش‌آموزان

رعایت اخلاق یکی از مهم‌ترین ارکان اساسی در روابط اجتماعی است و ریشه‌ی اعمال و رفتارهای دانش‌آموزان را تشکیل می‌دهد؛ به تعبیر دیگر، اخلاق فضیلت‌های انسانی و شمایل درونی است که به رفتارهای انسان جهت می‌دهد؛ بنابراین، رفتار و تعاملات دانش‌آموزان با دیگران ظهور و تجلی اخلاق درونی آنان است. اخلاق در بُعد فردی از سویی می‌تواند برای دانش‌آموزان روحی آرام و سالم را به ارمغان بیاورد و از سوی دیگر، آنان را از بیماری روانی و تنش مصون می‌دارد. قرآن کریم نیز همین اوصاف را برای پیامبر(ص) به‌کاربرده است: «**مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ** (فتح: ۲۹)؛ محمد پیامبر خداست و کسانی که با او هستند، بر کافران سختگیر و با یکدیگر مهربان‌اند»؛ همچنین آیه‌ی «**لَقَدْ جاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ ما عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ** (توبه: ۱۲۸)؛ قطعاً برای شما پیامبری از خودتان آمد که بر او دشوار است شما در رنج بیفتید به [هدایت] شما حریص و نسبت به مؤمنان، دلسوز و مهربان است»، بیان‌کننده‌ی حد اعلای ارتباط اخلاقی پیامبر(ص) با مردم است؛ که گویی پاره‌ای از جان مردم و از روح جامعه در شکل ایشان ظاهر شده است؛ به همین علت، ایشان همه‌ی دردهای آن‌ها را می‌داند، از مشکلات آنان آگاه است، در غم‌ها با آنان شریک است، به‌شدت از رنج‌های آنان رنج می‌برد و اصرارش بر هدایت مؤمنان و جنگ‌های طاقت‌فرسا برای رهایی آنان از چنگال ظلم و ستم و گناه است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۰۶-۲۰۷).

ایمان و تربیت دینی دانش‌آموزان یکی از مهم‌ترین اهداف تربیت آنان است که وضع مطلوب و نهایی را تشخیص بدهند و برای رسیدن به آن‌ها فعالیت‌های مناسبی صورت بگیرند. این اهداف اهمیت بسیاری در نتیجه‌دهی فعالیت‌های تربیتی خواهد داشت. اصلاح و رشد رفتارهای اجتماعی و رعایت اخلاق در تعامل با دیگران جامعه را صالح می‌کند، بسیاری از هنجارشکنی‌ها و رفتارهای نامتوازن اخلاقی را از بین می‌برد و حرکت جامعه را در جهت کمال و حفظ ارزش‌های انسانی و اخلاقی قرار می‌دهد، چنان‌که در زیارت حضرت رسول(ص)، ایشان رئوف و مهربان با مؤمنان معرفی‌شده است. سیره‌ی اهل‌بیت نیز بر رعایت اخلاق اجتماعی استوار است که بیان‌کننده‌ی میزان اهمیت این موضوع در داشتن یک جامعه‌ی سالم است (ابن‌قولویه قمی، ۱۴۱۷، ص ۲۷۶).

آیت‌الله جوادی آملی می‌نویسد: «اولین ویژگی جامعه‌ی اخلاقی این است که از اختلاف، تفرق و تشتت بپرهیزد و به هم‌گرایی، وحدت، دوستی و محبت اعتنا و اهتمام بورزد. متأسفانه امروز جامعه‌ی ما از این تفرق و اختلاف شدید رنج می‌برد. ما نتوانستیم جلوه‌های شایسته‌ی اخلاقی را در جامعه منتشر کنیم، بلکه بذر نفاق، شقاق، درویی، چاپلوسی و تملق را در جامعه منتشر کردیم. امروز این جامعه متشتت و پراکنده میراث چنین بذرهای نفاق و شقاق است» (جوادی آملی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۵۶).

همان‌طور که بیان شد، در آیات و روایات به تأثیر اعتقادات بر مصادیق فراوانی از فضائل اخلاق اجتماعی پرداخته‌شده است که در روابط اجتماعی دانش‌آموزان بسیار تأثیرگذارند و بحث از همه‌ی این مصادیق از توان و محدودیت‌های این تحقیق خارج است؛ به همین علت، تنها به

بررسـی برخـی از آثـار معادبـاوری بـر فضائـل اخـلاق اجتماعـی اکتفـا می‌شـود کـه عبارت‌انـد از:

۵-۵- تأثیر باور به معاد در ترویج گذشت

بررسـی منابـع اسـلامی نشـان می‌دهـد کـه (گذشـت) یکـی از اصـول اساسـی در برخـورد بـا لغـزش افراد بـا ایـمان اسـت. قـرآن کریـم در هـمان آیاتـی کـه مسـئله‌ی معـاد را مطـرح می‌کنـد و کیفـر و مجـازات را بـرای مجرمـان و گناهـکاران تشریـع می‌نمایـد و مؤمنـان را از خطـر و زیـان آنـان بـر حـذر مـی‌دارد، گذشـت و چشم‌پوشـی از خطایشـان را نیـز به‌عنـوان یـک ارزش برتـر مطـرح می‌سـازد. آیت‌اللـه جـوادی آملـی در تفسـیر آیـه‌ی «**قَـوْلٌ مَعْـرُوفٌ وَمَغْفِـرَةٌ خَیـرٌ مِـنْ صَدَقَـةٍ یتْبَعُهَـا أَذًی وَاللَّـهُ غَنِـی حَلِیـمٌ** (بقـره: ۲۶۳)؛ فقیـر سـائل را بـه زبـان خـوش و طلـب آمـرزش رد کـردن بهـتر اسـت از صدقـه‌ای کـه پـی آن آزار کننـد و خداونـد بی‌نیـاز و بردبـار اسـت»، می‌نویسـد: «اگـر در درون نظـام اسـلامی، برخـورد و بدرفتـاری میـان مسـلمانان رخ دهـد، اصـل کلـی ایـن اسـت کـه دو طـرف بایـد بکوشـند بـدی و دشـمنی را از بیـن ببرنـد و شـیطان را در القـای دشـمنی ناامیـد کننـد، نـه اینکـه یکدیگـر را دشـمن بداننـد و در پـی نفـی و طـرد یکدیگـر باشـند. ایـن مهـم بـا دفـع سـیئات به‌وسـیله‌ی حسـنات تحقّـق می‌یابـد. «**ولاتَسـتَوِی الحَسَـنَهُ ولاَالسَّـیِّئَهُ اِدفَـع بِالَّتـی هِـی اَحسَـنُ فَـاِذا الَّـذی بَینَـکَ وبَینَـهُ عَـدوَهٌ کَاَنَّـهُ ولِـی حَمیـم**؛ هیـچ‌گاه نیکـی بـا بـدی یکسـان نیسـت. همـواره بـدی را بـا نیکـی دفـع کنیـد تـا هـمان کسـی کـه بیـن تـو و او دشـمنی هسـت، گویـی دوسـتی مهربـان اسـت» (فصلـت: ۳۴). دسـتور مغفـرت و گذشـت از خطـای یکدیگـر یـا سـوءرفتار سـائل هـم در جهـت تحقـق ایـن اصـل اسـت» (جـوادی آملـی، ۱۳۸۹، ج ۱۲، ص ۲۵۹)؛ بنابرایـن، «عفـو» اهمیـت ویـژه‌ای دارد و نبایـد در جامعـه‌ی اسـلامی، ایـن کرامـت اخلاقـی بـه فراموشـی سـپرده شـود (هـمان، ۱۳۸۷، ج ۱۱، ص ۴۵۰-۴۵۱)؛ همچنیـن پـس از بررسـی روایـات مشـخص می‌شـود، بخشـش یکـی از ارزش‌هـای بـزرگ در اسـلام اسـت؛ به‌عنـوان مثـال، امیرالمؤمنیـن(ع) در عهدنامـه‌ی خـود بـه مالـک اشـتر می‌نویسـد: «فـَاَعطِهِمْ مـنْ عفـوِکَ وَ صَفحـکَ مثـلَ الَّـذی تحِـبُّ اِنْ یُعطیـکَ اللّـهُ مـنْ عفوِهِـوَ صَفْحِـهِ؛ آنـان (مـردم) را از عفـو و اغـماض خـود برخـوردار سـاز، به‌گونـه‌ای کـه دوسـت مـی‌داری خداونـد تـو را از عفـو و اغـماض خویـش برخـوردار سـازد» (نهج‌البلاغـه، نامـه‌ی ۵۳، ص ۱۸۹).

بنـا بـر آنچـه گفتـه شـد، آموزه‌هـای دینـی بـه مـا یـادآوری می‌کننـد کـه دانش‌آمـوز بایـد در زندگـی یـاد بگیـرد کـه ممکـن اسـت بـا چالش‌هـا و مشـکلاتی روبـه‌رو شـویم کـه نیـاز بـه بخشـش و گذشـت از دیگـران دارنـد. بخشـیدن نه‌تنهـا بـه معنـای فراموش کـردن خطاهـای دیگـران اسـت، بلکـه بـه مـا کمـک می‌کنـد تـا از بـار عواطـف منفـی رهـا شـویم و بـه آرامـش دسـت یابیـم؛ همچنیـن بایـد بیاموزنـد کـه بـا گذشـت از خطاهـای دیگـران می‌تواننـد روابـط اجتماعـی بهـتری بسـازند و جامعـه‌ای متعادل‌تـر و همدل‌تـر ایجـاد کننـد. هنگامی‌کـه افـراد بـه بخشـش و گذشـت اهمیـت می‌دهنـد، فضـای محبـت و همـکاری در جامعـه گسـترش می‌یابـد.

۵-۶- تأثیر اعتقاد به عدالت خداوند بر گسترش اصل اخلاق عدالت در دانش‌آموزان

در اسلام، مردم یک رشته حقوق واقعی دارند. قرآن کریم بر عدالت اجتماعی تأکید فراوان دارد. آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم، در تفسیر آیه‌ی «**یا أَیهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذَا تَدَایَنْتُمْ بِدَینٍ إِلَی أَجَلٍ مُسَمًّی فَاکْتُبُوهُ وَلْیکْتُبْ بَینَکمْ کاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا یأْبَ کاتِبٌ أَنْ یکْتُبَ کمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْیکْتُبْ وَلْیمْلِلِ الَّذِی عَلَیهِ الْحَقُّ وَلْیتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا یبْخَسْ مِنْهُ شَیئًا...** (بقره: ۲۸۲)؛ ای اهل ایمان! چون به قرض و نسیه معامله کنید تا زمانی معین، سند و نوشته در میان باشد و باید نویسنده‌ی درستکاری معامله‌ی میان شما را بنویسد و نباید کاتب از نوشتن خودداری کند؛ که خدا به وی نوشتن آموخته است؛ پس باید بنویسد و مدیون باید مطالب را املا کند و از خدا بترسد و از آنچه مقرر شده، چیزی نکاهد...»، می‌نویسد: «همان‌طور که کیفیت عالم شدن را خداوند آموخت، کیفیت عادل شدن را نیز بیان کرد. کسی که عادل است و واجب را امتثال و از حرام پرهیز می‌کند، اگر مطلبی را نمی‌داند، هرگز مسئولیت آن را نمی‌پذیرد و در صورت قبول مسئولیتی، حتماً قانون آن را فرامی‌گیرد و کاملاً آن را اجرا می‌کند؛ اما کسی که عالِم است، ممکن است گرفتار هوای نفس شود و بر اثر تهدید یا تحبیب، گرفتار بَخْس به سود دائن یا مَدین گردد؛ بنابراین، هر جا عدل باشد، علم هم خواهد بود (اجتهاداً یا تقلیداً)؛ اما هر جا علم بود، وجود عدل ضروری نیست» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۱۸۲).

رسول خدا(ص) می‌فرمودند: «شایسته است برای کسانی که در تابستان دور هم می‌نشینند، میان هر دو نفر، به‌اندازه‌ی یک ذراع فاصله باشد تا از گرما ناراحت نشوند» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۶۲). بر اساس نظر شهید مطهری، «اصل عدل یکی از ارکان کلام و فقه اسلامی است. اصل عدل همان اصلی است که قانون تطابق عقل و شرع را در اسلام به وجود آورده است؛ یعنی از نظر فقه اسلامی اگر ثابت شود که عدل ایجاب می‌کند فلان قانون باید چنین باشد، نه چنان و اگر چنان باشد ظلم است و خلاف عدالت است، ناچار باید بگوییم حکم شرع هم همین است؛ زیرا شرع اسلام، طبق اصلی که خود تعلیم داده، هرگز از محور عدالت و حقوق فطری و طبیعی خارج نمی‌شود» (مطهری، ۱۳۹۶، ص ۱۵۶).

دنیای ظالم از دو جهت پس از مرگ در رنج قرار می‌گیرد: یکی آنکه اثر ظلم و گناه ماندنی او این است که به نواده‌ی او ظلم می‌شود و ازاین‌رو، هم در ستم کردن به نواده‌ی بی‌گناه خود شریک جرم محسوب می‌شود و بر اساس آیه‌ی «**إِنَّا نَحْنُ نُحْیی الْمَوْتَی وَنَکتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَکلَّ شَیءٍ أَحْصَینَاهُ فِی إِمَامٍ مُبِینٍ** (یس: ۱۲)؛ بی‌تردید ما مردگان را زنده می‌کنیم و آنچه را پیش فرستاده‌اند و برجا مانده، از ایشان را ثبت می‌کنیم و همه‌چیز را در کتابی روشن برشمرده‌ایم»، در نامه‌ی عمل او نوشته می‌شود و دیگر اینکه محرومیت نسل او و ستمدیدگی ایشان مایه‌ی درد و رنج و اندوه او خواهد شد؛ اما از نظر شرع مقدس، هرگز گناه کسی در دیوان دیگری ثبت نمی‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۵۰۳).

۶- بحث و ارائه‌ی پیشنهاد

۶-۱- آسیب‌ها و چالش‌های موجود در تربیت دینی در مدارس

آیت‌الله جوادی آملی می‌نویسد: «اگر کسی ادعا کند هدف غائی قرآن تربیت انسان ناب و موحد و همچنین پرورش انسان کامل است و آیات دیگر قرآن کریم شرح آیه‌ی خلافت انسان کامل را بیان کرده، بیهوده سخن نگفته است» (همان، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۲۷)؛ اما متأسفانه سیاحی‌زاده‌فرد می‌نویسد: «گزارش‌ها نشان می‌دهند که دانش‌آموزان در اهتمام به رفتارها و مناسک دینی در نسبت با بعد اعتقادی و عاطفی ضعیف‌تر هستند؛ به‌عبارت‌دیگر، بعد نمادین و رفتاری آنان ضعیف‌تر از وجوه درونی دین‌داری آنان است؛ همچنین گزارش‌های بسیاری وجود دارند که میانگین هویت دینی دانش‌آموزان را حدود ۳ از ۵ (متوسط) دانسته است. یافته‌ها حاکی از قوت بُعد اندیشه‌ای دانش‌آموزان (آگاهی از اطلاعات و معارف دینی) نسبت به سایر وجوه دین‌داری است؛ اما این دانش لزوماً به گرایش و کنش منجر نمی‌شود. شاید بتوان چنین گفت که مدارس در تبیین معارف اسلامی در سطوح مختلف موفق عمل کرده‌اند؛ اما در ایجاد شوق و انگیزه به حیات طیبه و حرکت به‌سوی آن همچنان نقاط ضعف وجود دارد» (سیاحی‌زاده‌فرد، ۱۴۰۳، ص ۴-۶).

بعضی از آسیب‌ها مانند دیوان‌سالاری ناکارآمد آموزش‌وپرورش و همچنین مشکلات برنامه‌ریزی درسی، ازجمله‌ی آن‌ها کم‌توجهی به ضرورت تحول محتوای کتب درسی به علت هزینه‌بر و زمان‌بر بودن آن، نداشتن ثبات مدیریتی در سازمان‌های مرتبط و یا ناهماهنگی معاونت‌های وزارت آموزش‌وپرورش مختص فضای سیاست‌گذاری تربیت دینی نیست و گریبان‌گیر همه‌ی ساحات شش‌گانه تربیت است (سوسرایی و جعفری، ۱۴۰۰، ص ۱۳).

۶-۲- راهکارهای تربیت دینی دانش‌آموزان

از نظر قرآن کریم، یکی از وظایف اصلی انبیا تزکیه‌ی نفوس است و این مطلب در آیات زیادی آمده است؛ ازجمله: «**رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يتْلُوا عَلَيهِمْ آياتِک وَيُعَلِّمُهُمُ الْكتَابَ وَالْحِكمَةَ وَيُزَكِيهِمْ** (بقره: ۱۲۹)؛ پروردگارا! در میان آنان پیامبری را برانگیز از آنان که بر آنان کتاب [خدا] و حکمت را تلاوت کند و آنان را پاکیزه گرداند.» رسول خدا(ص) چندین راهکار برای تربیت فرزندان معرفی کرده‌اند و خود از آن‌ها بهره برده‌اند که در اینجا به ذکر چند مورد اکتفا می‌شود: یکی اینکه بر اساس آیه‌ی «**يا أَيهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ** (صف: ۳)؛ ای مؤمنان! چرا چیزی را می‌گویید که خود عمل نمی‌کنید؟» و همچنین حدیث امام صادق(ع) که می‌فرماید: «إِنَّ الْعَالِمَ إِذَا لَمْ يعْمَلْ بِعِلْمِهِ زَلَّتْ مَوْعِظَتُهُ عَنِ الْقُلُوبِ كَمَا يزِلُّ الْمَطَرُ عَنِ الصَّفَا؛ عالم هرگاه به علم خود عمل نکند، پند او از دل‌ها فرو غلتد، آن‌گونه که باران از روی تخته‌سنگ فرو می‌غلتد) (مجلسی، ۱۳۱۵، ج ۲، ص ۳۹).

پدر، مادر و مربیان ابتدا خود عامل به خیر و خوبی باشند. در خانه‌ای که پدر و مادر به واجبات، محرمات و حلال و حرام توجه نمی‌کنند و یا در مدرسه‌ای که مربیان به نماز اول وقت اهمیت نمی‌دهند، نباید انتظار داشته باشند که دانش‌آموزان دینی تربیت شوند. راهکار دوم این

است که بر اساس آیه‌ی «**لَقَدْ جاءَکُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِکُمْ عَزِیزٌ عَلَیهِ ما عَنِتُّمْ حَرِیصٌ عَلَیکُمْ بِالْمُؤْمِنِینَ رَؤُفٌ رَحِیمٌ** (توبه: ۱۲۸)؛ پیامبری از خودتان به‌سوی شما آمده که رنج بردن شما برایش سخت است و به شما علاقه‌مند است و به اهل ایمان رئوف و مهربان است»، فرزندان را با محبت و عطوفت متذکر خدا قرار دهید و این به معنی تسبیح دادن به‌دست فرزند نیست، بلکه باید بستر خانواده و مدرسه بستر ذکر و یاد خدا باشد و یاد خدا به‌گونه‌ای در آن خانه قوی باشد که کسی جرئت گناه نداشته باشد. راهکار سوم این است که بر اساس آیه‌ی «**وَ لْتَکُنْ مِنْکُمْ أُمَّةٌ یدْعُونَ إِلَی الْخَیرِ وَ یأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ ینْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ أُولئِک هُمُ الْمُفْلِحُونَ**؛ و باید از شما گروهی باشند که [همه‌ی مردم را] به‌سوی خیر [اتحاد، اتفاق، الفت، برادری، مواسات و درستی] دعوت کنند و به کار شایسته و پسندیده وادارند و از کار ناپسند و زشت بازدارند؛ و اینان‌اند که یقیناً رستگارند»، پدر، مادر و مربیان فرزندان را امربه‌معروف و نهی از منکر کنند.

۷- نتیجه‌گیری

مقاله‌ی حاضر به تحلیل پیوستگی اعتقادات دینی با اخلاق فردی و اجتماعی از دیدگاه آیات و روایات و آرای و تفاسیر ارزشمند آیت‌الله جوادی آملی پرداخته و تأثیر آن بر تربیت دینی دانش‌آموزان را بررسی کرده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که اعتقادات دینی و اخلاق به‌عنوان دو عنصر بنیادی در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها، ارتباطی عمیق و تنگاتنگ با یکدیگر دارند. اعتقادات دینی به‌عنوان چارچوبی برای تعیین ارزش‌ها و اصول اخلاقی عمل می‌کنند.

آیات و روایات اسلامی به‌وضوح بر اهمیت اخلاق در زندگی فردی تأکید دارند و نشان می‌دهند که ایمان به خداوند و آموزه‌های دینی می‌تواند انسان را به‌سوی رفتارهای پسندیده هدایت کند. این پیوند عمیق میان اعتقادات و اخلاق به شکل‌گیری شخصیت اخلاقی فرد کمک می‌نماید. تربیت دینی دانش‌آموزان باید بر اساس اصول و آموزه‌های دینی انجام شود تا آنان بتوانند درک عمیق‌تری از اعتقادات خود پیدا کنند. آموزش‌های صحیح و متناسب با سن و نیازهای دانش‌آموزان می‌تواند به تقویت اخلاق فردی و اجتماعی آنان کمک نماید. این فرایند نه‌تنها به بهبود رفتارهای فردی منجر می‌شود، بلکه در ایجاد روحیه‌ی همکاری و همبستگی اجتماعی نیز مؤثر است.

اعتقادات دینی نه‌تنها بر رفتار فردی تأثیرگذار هستند، بلکه در روابط اجتماعی نیز نقشی حیاتی ایفا می‌کنند. اصولی مانند صداقت، انصاف، و محبت به دیگران که در متون دینی به آن‌ها اشاره‌شده است، به تقویت همبستگی اجتماعی و ارتقای سطح تعاملات انسانی کمک می‌کند. این اخلاقیات می‌توانند به‌عنوان معیارهایی برای قضاوت درباره‌ی رفتارهای اجتماعی و تعاملات انسانی عمل نمایند. استفاده از الگوهای تربیتی که بر اساس آیات و روایات اسلامی طراحی شده‌اند، می‌تواند به بهبود رفتارهای اخلاقی دانش‌آموزان کمک کند. این الگوها باید شامل فعالیت‌های عملی و مشارکتی باشند که دانش‌آموزان را به درک عمیق‌تری از اعتقادات و تأثیر آن بر زندگی روزمره خود برسانند؛ همچنین ایجاد فضایی مناسب برای بحث و تبادل‌نظر درباره‌ی مسائل اخلاقی

و دینـی می‌توانـد بـه رشـد فکـری و اخلاقـی دانش‌آمـوزان کمـک کنـد.

درنهایـت، پایبنـدی بـه اعتقـادات دینـی بـر اخـلاق فـردی و اجتماعـی بسـیار تأثیرگـذار اسـت. آمـوزش ارتبـاط مسـتقیم پایبنـدی بـه اعتقـادات بـر اخـلاق فـردی و اجتماعـی از طریـق تربیـت دینـی مناسـب می‌توانـد بـه ایجـاد جامعـه‌ای بـا ارزش‌هـای اخلاقـی قـوی و رفتارهـای مثبـت منجـر شـود؛ بنابرایـن، توجـه بـه ایـن نکتـه در برنامه‌هـای آموزشـی و تربیتـی ضروری اسـت. ایـن مقالـه بـر اهمیـت تـداوم پژوهش‌هـا در ایـن زمینـه تأکیـد می‌کنـد تـا بتـوان بـه درک بهـتری از آثـار متقابـل اعتقـادات و اخـلاق در جوامـع مختلـف دسـت پیـدا کـرد.

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی انصاریان.
- ابن‌بابویه، محمدبن‌علی؛ من لا یحضره الفقیه؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
- ابن‌قولویه قمی، جعفربن‌محمد؛ کامل‌الزیارات؛ تحقیق: جواد قیومی؛ قم: مؤسسه نشر الفقاهة، ۱۴۱۷ ق.
- ابن‌منظور، ابوالفضل جمال الدین محمدبن‌مکرم؛ لسان‌العرب؛ بیروت: نشر دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ ق.
- احمدپور، مهدی؛ کتاب شناخت اخلاق اسلامی (گزارش تحلیلی میراث مکاتب اخلاق اسلامی)؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۵ ش.
- اخلاقی‌امیری، حسنعلی؛ «نقش و تأثیر اخلاق بر اعتقادات و باورهای دینی از دیدگاه اسلام»؛ پژوهشنامه کلام، شماره‌ی ۹، ۱۳۹۷ ش. DOI: ۲۰۱۹,۲۳۸۷.pke/۱۰,۲۲۰۳۴.
- اسماعیل‌زاده، عباس؛ «رهیافتی نو بر نحوه‌ی تعلیم اعتقادات، اخلاق و احکام در سیر نزول قرآن»؛ علوم قرآن و حدیث، شماره‌ی ۸۵، ۱۳۸۹ ش. DOI: naqhs.v۴۲i۲,۱۱۸۱۵/۱۰,۲۲۰۶۷
- امامی، محمدجعفر؛ لغات در تفسیر نمونه؛ قم: نشر امام علی‌بن‌ابی‌طالب، ۱۳۸۷ ش.
- انصاری، مرتضی؛ فرائد الاصول؛ قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۶ ق.
- بهشتی، احمد؛ اسلام و تربیت کودکان؛ چاپ دوم، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۲ ش.
- پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه؛ تحقیق و ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده؛ تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲ ش.
- پودینه‌زابلی، زینب؛ «اخلاق فردی از منظر علماء»؛ سیویلیکا نمایه‌سازی هشتمین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه‌ی علوم تربیتی، روان‌شناسی و مشاوره ایران، ۱۴۰۱ ش.
- جانی‌پور، محمد؛ لطفی، سید مهدی؛ «نقش آیات اخلاقی قرآن کریم در تدوین نظام هدایت فردی و اجتماعی»؛ تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره‌ی ۲۶، ۱۳۹۴ ش. DOI: ۲۰۱۵,۱۸۶۷.tqh/۱۰,۲۲۰۵۱.
- جزایری، محمدعلی؛ دروس اخلاق اسلامی؛ چاپ دوم، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۸ ش.
- جوادی آملی، عبدالله؛ تفسیر تسنیم؛ تحقیق: احمد مقدسی؛ قم: اسرا، ۱۳۸۷ ش.
- ـــــــــــ؛ زن در آیینه جلال و جمال، نرم افزاراسرا؛ قم: اسرا، ۱۳۹۳ ش.
- ـــــــــــ؛ دانش و روش بندگی (نرم‌افزار اسرا)؛ قم: اسرا، ۱۳۹۰ ش.
- ـــــــــــ؛ تسنیم تفسیر قرآن کریم؛ چاپ دوم، قم: اسرا، ۱۳۸۵ ش.
- ـــــــــــ؛ تفسیر انسان به انسان؛ قم: اسرا، ۱۳۸۶ ش-الف.
- ـــــــــــ؛ تسنیم تفسیر قرآن کریم؛ چاپ پنجم، قم: اسرا، ۱۳۹۸ ش.
- ـــــــــــ؛ حکمت عبادات؛ چاپ نوزدهم، قم: اسرا، ۱۳۹۱ ش.
- خوانساری، جمال؛ شرح غررالحکم و دررالکلم؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۰ ش.
- داوودی، محمد؛ «نقش معلم در تربیت دینی»؛ پژوهشکده حوزه و دانشگاه، شماره‌ی ۳، ۱۳۸۵ ش.
- دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه دهخدا؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.

- زبیدی، محمد مرتضی؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ بیروت: دارالمکتبه الحیاه، بی‌تا.
- سوسرایی، علی؛ جعفری، سعید؛ «آسیب شناسی بوروکراسی اداری سازمان آموزش و پرورش ایران»؛ مدیریت فرهنگ سازمانی، جلد ۲۱، شماره‌ی ۴، ۱۴۰۲ ش.
- سیاحی‌زاده‌فرد، سید حسنعلی؛ «تربیت دینی دانش‌آموزان در نظام آموزش و پرورش کشور؛ وضعیت‌سنجی، چالش‌ها و الزامات سیاستی»؛ تهران: گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره‌ی ۷، ۱۴۰۳ ش.
- شیروانی، علی؛ اخلاق اسلامی و مبانی نظری آن؛ قم: دارالفکر، ۱۳۷۹ ش.
- طوسی، محمدبن‌حسن؛ الامالی؛ قم: دار الثقافه، ۱۴۱۴ ق.
- کدیور، پروین؛ روان‌شناسی یادگیری؛ تهران: سمت، ۱۳۸۶ ش.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح: علی‌اکبر غفاری؛ چاپ چهارم، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار الجامعة لدرر الاخبار الائمة الاطهار؛ تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۱۵ ق.
- مصباح یزدی، محمدتقی؛ فلسفه اخلاق؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲ ش.
- ــــــــــــــ؛ خودشناسی و خودسازی؛ تهران: موسسة آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰ ش.
- مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت در اسلام؛ چاپ ۴۱، تهران: صدرا، ۱۳۸۲ ش.
- ــــــــــــــ؛ مجموعه آثار؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۷ ش.
- ــــــــــــــ؛ نظام حقوق زن در اسلام؛ تهران: صدرا، ۱۳۹۶ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
- ــــــــــــــ؛ اخلاق در قرآن؛ قم: مدرسه الامام علی‌بن ابی‌طالب(ع)، ۱۳۷۷ ش.
- ملکی‌راد، محمود؛ «مصداق مجله‌شناسی اخلاق اجتماعی منتظران در تحکیم سرمایه اجتماعی»؛ مدیریت دانش اسلامی، شماره‌ی ۷، ۱۴۰۱ ش. DOI: ۱۰,۲۲۰۸۱/jikm.۱۰۷۹,۶۴۵۰۵,۲۰۲۲.
- نجفی‌جواهری، محمدحسن؛ جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام؛ بیروت: دار إحیاء التراث العربی، ۱۳۶۲ ش.
- نوذری، محمود؛ «ارزیابی کارآمدی نظریه‌های فطری آموزش دین در سامان‌بخشی به فرایند تربیت دینی در نظام تعلیم و تربیت اسلامی»؛ تهران: دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، دوره‌ی ۱۳، شماره‌ی ۲۸، ۱۴۰۴ ش.
- وطن‌دوست، محمدعلی؛ شریفی، محمدرضا؛ «بازخوانی تحلیلی پیامدهای اعتقاد به نظام احسن در اعتقادات، اخلاق و رفتار با تأکید بر آرای علامه طباطبایی»؛ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، شماره‌ی ۹۱، ۱۴۰۱ ش.DOI: ۱۰,۲۲۰۳۴/ksiu.۱۰۹۴.۲۰۲۲.
- یوسفی، زهرا؛ دافعیان، فاطمه؛ مالکی‌پور، محمدمهدی؛ شهبازی، اعظم؛ «مطالعه‌ی کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان پسر در خانواده‌های مذهبی»؛ علوم تربیتی ازدیدگاه اسلام، دوره‌ی ۱۲، شماره‌ی ۲۷، ۱۴۰۳ ش.